

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.504

О.Л. Дронова

АНАЛІЗ ДОМІНУЮЧИХ СИСТЕМНИХ ПОНЯТЬ СТОСОВНО ПОСТУПУ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

Е.Л. Дронова

АНАЛИЗ ДОМИНИРУЮЩИХ СИСТЕМНЫХ ПОНЯТИЙ ОТНОСИТЕЛЬНО ДВИЖЕНИЯ ОБЩЕСТВА К СБАЛАНСИРОВАННОМУ РАЗВИТИЮ

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Существование современного комплексного кризиса обусловлено рядом глубинных цивилизационных проблем общества, лежащих в плоскости доминирующих системных понятий и мировоззрений. В статье представлен анализ доктрин технологического модернизма и рыночной экономики, мотивированных искаженным пониманием конкурентной борьбы и сдерживающих темпы достижения сбалансированного развития.

Ключевые слова: сбалансированное развитие; экологический кризис; технологический модернизм; новейший инструментализм.

O. Dronova

ANALYSIS OF THE DOMINANT SYSTEM CONCEPTS IN THE SOCIETY ON THE WAY OF ITS SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Taras Shevchenko Kyiv National University

The current modern complex crisis relates to number deep civilization problems, lying in the field of the dominant system concepts and worldviews of human being. The technological modernism and market economy doctrines raised from distorted understanding of the essence of competition in human society are considered as obstacles to sustainable development.

Keywords: balanced development; ecological crisis; technological modernism; newest instrumentalism.

У світі нині дедалі чіткіше проявляється поєднання кількох криз: економічної, соціальної, екологічної та духовної. Важливою передумовою виведення суспільства з депресії є поєднання різних заходів, пов'язаних інтегрованим проникненням усіх рівнів розвитку духовною складовою. Намагання людства подолати економічну кризу, наразі вже названу «великою рецесією», засобами збільшення тиску на ресурсну природну складову є хибним і згубним для людини та підвищує ймовірність ризиків екологічного характеру.

Гостро стоїть питання усвідомлення вичерпаності ресурсів розвитку та негативних наслідків господарської діяльності. Невпинне зростання технологічних досягнень людства, збільшення обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва, охоплення дедалі більших територій простору мегалополісами, розширення мережі транспортних систем, зростання енергетичних потенціалів, розвиток інших напрямів діяльності людини супроводжується загостренням протиріч між Людиною і Природою, насамперед внаслідок інтенсифікації техногенного навантаження на Природу.

Результатом такого навантаження є зміна екологічних властивостей компонентів природи, розрив взаємозв'язків і порушення рівноваги в екосистемах, а також аварії і катастрофи у техносфері, що виникають останнім часом досить регулярно і призводять до надзвичайних ситуацій, які

супроводжуються значними матеріальними, соціальними й екологічними втратами для людини.

У антропогенно змінених геосистемах виникають техногенні екологічні ризики, сумарний вплив яких еквівалентний чи навіть перевищує дію природних екологічних небезпек. Наприклад, великі аварії на високотехнологічних об'єктах, таких як атомні електростанції, хімічні комбінати, нафто- і газопроводи, що при проектуванні розглядаються як малоімовірні, у наш час трапляються дедалі частіше. За ймовірнісним аналізом безпеки, ризик аварії на атомному реакторі оцінюється як 10^{-6} , тобто виходячи із загальної кількості діючих АЕС у світі, це одна аварія на мільйон років. Однак, за останні тридцять два роки таких аварій відбулося вже три - Три-Майл-Айленд (США, 1979 р.), Чорнобиль (СРСР, 1986 р.), Фукусіма-1 (Японія, 2011 р.) Останнім часом відбулися десятки аварій на бурових платформах, а їх ймовірність при проектуванні оцінюється як 10^{-7} на рік.

Господарський розвиток регіонів світу призвів не тільки до збільшення кількості та масштабів надзвичайних ситуацій, до фізичного впливу на компоненти природи (постійно відбувається інтенсивне використання і навіть зникнення тих природних ресурсів, які раніше вважалися невичерпними), а й до промислового і сільськогосподарського хімічного забруднення. Серед факторів техногенних екологічних ризиків в Україні варто

згадати наявність у різних місцях величезної кількості небезпечних відходів. У 2010 р. утворилося 431, 6 млн т відходів. З них відходи I і II класу небезпеки становили відповідно 5,0 тис. т та 506,5 тис. т [6]. В Україні функціонують більше тисячі виробництв, що використовують чи зберігають шкідливі хімічні речовини, понад 14,5 тисяч потенційно небезпечних промислових об'єктів.

Зношеність основних виробничих фондів в середньому по країні перевищує 60%. В атмосферу країни щорічно надходить більше 6 млн т шкідливих речовин від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, у водойми щорічно скидається до 2 млрд м³ забруднених комунальних стоків [6]. У 2010 році в Україні зафіксовано 254 надзвичайні ситуації техногенного, природного і соціального характеру, які спричинили людські втрати і фінансові збитки.

Техногенні джерела екологічного ризику (промислові об'єкти, звалища токсичних відходів, дамби, АЕС, шахти, транспортні розв'язки тощо) безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людини і максимально близько розміщені до місць розселення населення. Оскільки у процесі вибору місць для розселення люди завжди намагалися освоювати безпечніші у природному відношенні території, просторовий вплив техногенних загроз є вищим, ніж природних. Хоча, можливо, цей аспект на сьогодні є спірним у зв'язку з експонентним зростанням кількості людей на Землі і освоєнням нових, у тому числі й небезпечних у природному плані територій. Наприклад, раніше люди не селилися у долинах річок, де існує загроза повені, чи на узбережжях морів, розташованих у зоні можливих цунамі. Проте техногенні фактори ризиків є визначальними, нерідко вони активізують негативні для людини природні процеси.

Метою цієї статті є визначення глибинних причин сучасної комплексної кризи, розкриття окремих фундаментальних перешкод збалансованому розвитку. Назріла потреба цілеспрямованого критичного аналізу існуючих системних понять, що домінують на певних етапах розвитку суспільства. На деяких з них зупинимось докладніше.

Роль системних понять у визначенні шляхів розвитку людства. Зазвичай при визначенні чинників виникнення техногенних екологічних ризиків у певному регіоні виділяють фактори технічного, технологічного та організаційного характеру, чи їх комбінації. Якщо надзвичайна ситуація склалася внаслідок техногенних небезпек, то це явище вже не тільки технічне, але й, значною мірою, соціально-економічне. Кількість і тяжкість надзвичайних ситуацій на окремій території може слугувати індикатором соціально-економічної недосконалості відповідної геосистеми, взаємозв'язки і рівновага у якій пошкоджені людиною.

Причини катастроф та надзвичайних ситуацій варто шукати не тільки на мікро-, але й на макрорівні, аналізуючи весь комплекс протиріч, які виникають у регіоні та насамперед пов'язані з людським фактором і глибокою кризою в усіх сферах життя сучасного суспільства – духовній, соціально-економічній, політичній, управлінській.

За соціально-економічними факторами виникнення екологічних ризиків криються ще глибші причини, що знаходяться у сфері фундаментальних цивілізаційних проблем і пов'язані зі специфікою певних людських якостей, з загальноприйнятими ставленням людини до природи, з існуючими світоглядними пріоритетами й цінностями, які формуються передусім на основі сприйняття й переосмислення інформації та залежать від глобальних процесів розвитку суспільства і домінуючих у ньому ідеологічних поглядів і уявлень.

Різноманітні уявлення про світ і місце людини у ньому, переважання певних ідеологій, релігійних доктрин, наукових підходів і моральних норм поведінки створюються особистостями чи невеликими групами людей, а потім розповсюджуються на все населення різних регіонів і, під впливом просторових чинників, формують певні поведінкові стереотипи свідомості та сприйняття світу. В основі будь-якої політичної системи - від диктатури до демократії - закладені глибинні особистісні наміри, духовні й матеріальні потреби їх лідерів. У ході історії, під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів, ці наміри зазнають деформації, при цьому результати впровадження будь-яких заходів, як правило, можуть значно відрізнятись від задекларованих цілей і, зазвичай, мають ряд побічних, у тому числі й негативних ефектів, однак вони все ж таки залежать від початкових мотивів.

Ідеологія технологічного модернізму, що домінує наразі на Заході, а також її експансія у країни Сходу визначається рядом дослідників (В.Г.Горшков, А.М.Макар'єва, К.С.Лосєв [3,4,5]) і підтримується автором цієї статті як відправна точка існуючої глобальної екологічної кризи. Згідно з модерністськими підходами сучасності, головною метою суспільства є технологічні досягнення, все штучне, рукотворне, придумане генієм Людини розглядається як незрівнянно цінніше і важливіше, ніж створене Природою.

Технологічний модернізм. Поняття «модернізм» (франц. *modernisme*, від *moderne* – новітній, сучасний) увійшло до вжитку як головний напрям буржуазного мистецтва епохи занепаду. Модернізм трактується як войовниче заперечення традиції – явище, аналогічне новим течіям у буржуазній політиці та філософії. У середині – наприкінці XIX ст. декадентський аморалізм прийшов на зміну колишній вірі у «вічні істини» класової

цивілізації. Ідея про те, що істин стільки ж, скільки думок, несе в собі дух бунтарства проти високої оцінки класичних епох не тільки у мистецтві, але й закладає принципи абстрактного заперечення у світосприйнятті.

Сьогодні модернізм широко інтегрується в економічну і культурну сфери капіталізму, модні течії духовного анархізму гармонійно зливаються зі стихійним плином сучасності.

Постіндустріальний, чи то більш притаманний сьогоденню технологічний модернізм уособлює у собі соціально-економічний і політичний перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріальної сучасності з суттєво нестійким набором комплексних соціокультурних і техніко-економічних особливостей сучасних індустріальних ринкових відносин. Сучасні системи людських спільнот нерідко поєднують риси традиційного (аграрного), індустріального і постіндустріального суспільства, знаходяться у постійній конкурентній взаємодії, що реалізується не тільки у вигляді звичайних, так званих, цивілізованих ринкових відносин, а й у ринкових війнах, що підтвердила історія цивілізації – становлення модернізму впродовж минулих століть, з поділом світу, колоніальною системою, світовими і локальними війнами, і що демонструє сучасна історія початку XXI ст. [4].

Технологічному модернізму притаманні ті ж самі основні риси, що й авангардним течіям у мистецтві: нові технологічні й технічні досягнення невинно і категорично заперечують та витісняють те, що існувало раніше, постійні конкурентні змагання країн спонукають до виникнення нових і нових технологічних винаходів.

Ідеологія технологічного модернізму реалізується різними темпами у світовому просторі. Деякі країни, за визначенням окремих вчених, уже переходять на стадію інформаційного суспільства, інші намагаються усіма силами їх наздогнати у технологічному відношенні. На жаль, у цьому захопленні суспільство не вирішує головних соціальних проблем сучасності – питання бідності, голоду, розриву між багатими і бідними людьми (за окремими джерелами, в Україні співвідношення доходів 10% багатих і 10% бідних досягає рівня 1:40) і країнами, доступу до якісних медичних послуг тощо. При цьому людина постійно перебуває під впливом різноманітних екологічних загроз, порушуються динаміка і темпи існування, особливо у містах, що впливає на її психічний і духовний стан. Відбувається атомізація суспільства, нівелюється поняття роду, стосунки між людьми дедалі більше набувають форми товарного обміну.

Разом з тим, підвищення якості життя окремої, незначної частини населення створює систему формування нових і нових потреб і, відповідно, призводить до нескінченного зростання процесу

споживання природних ресурсів. Вплив на природу перевищує потенціал екологічної ємності біосфери. З прагненнями технологічного вдосконалення та економічного зростання пов'язані ризики виникнення екологічних катастроф.

Протестантська трудова етика як підґрунтя капіталізму. Зародженню капіталізму в Європі передувало прийняття протестантства у період Реформації в XVI ст. Протестантизм був першою релігією, що освятила трудову діяльність людини [2]. Витоки капіталізму тісно пов'язані з трудовою етикою протестантизму, мирським аскетизмом і установкою на примноження капіталу. Для становлення капіталізму, як самоорганізованої, самопосилуючої економічної системи, поштовхом була поява значної кількості людей активних, розважливих, працелюбних і, разом з тим, глибоко віруючих і чесних, занепокоєних, насамперед, не прагненням жити в розкоші, а примноженням капіталу на основі наполегливої праці й щирої набожності.

Капіталізм, перемігши, відкинув релігійні ідеї, що слугували йому основою у період становлення. Започаткований дух примноження капіталу виявився здатним до світової експансії та зміг підкорити навіть азіатські країни, у підґрунті яких лежать зовсім інші релігійні цінності. Очевидним прикладом тут може бути Японія, країна, що сповідує буддизм і синтоїзм. Разом з тим, не варто забувати про релігійне коріння капіталізму, а саме про те, що він значною мірою був породжений трудовою етикою протестантизму [1].

Новітній інструменталізм. У період, що передував промисловій революції XVIII ст., відбувається відокремлення науково-технічного прогресу і процесів індустріалізації від морально-етичних і релігійних норм. Агресивна ідея підкорення природи, закладена в основу новоєвропейського інструменталізму, була спровокована світосприйняттям Ренесансу у період, коли людина повністю увірувала у свою могутність на основі новоздобутих знань про природу. Важливе значення у розвитку цієї ідеї мав англійський філософ і лорд-канцлер при королі Якові I Френсіс Бекон (1561-1626 рр.). У своєму трактаті «Новий Органон» (1620 р.) він закладає основи індустріального модернізму, що спирається на інструменталізм, тобто відношення до природи, як до засобу задоволення потреб людини. У науці й техніці Ф. Бекон вбачав вирішення всіх людських проблем. За допомогою точних знань про природні процеси людство здатне затвердити своє панування над природою. У рамках інструменталістського підходу й сьогодні існує стійка установка на те, що природа є лише ресурсом для матеріального використання та естетичного задоволення людини.

Керуючись парадигмою постійного вдосконалення техніки і технології для досягнення цілей економічного розвитку, людина відмовляється сприймати себе як біологічний вид, складову частину єдиної цілісної системи біосфери, за допомогою технологічних інновацій вона намагається управляти природними системами.

Світоглядна система модерністського суспільства формується обмеженою групою зацікавлених осіб із застосуванням високотехнологічних засобів впливу на свідомість людей і нав'язуванням штучної системи цінностей.

Помилка Адама Сміта. Прикладом створення хибної ідеологічної доктрини в економіці може бути обґрунтування англійським економістом Адамом Смітом (1723-1790) вільної конкуренції як найефективнішої рушійної сили примноження багатства. Він стверджував, що вільна ринкова система є ефективнішою і більше сприяє загальному добробуту за умови, якщо кожен учасник прагне до особистої вигоди, а зростання суспільного багатства і пріоритет суспільних цінностей встановлюються самі по собі на основі ринкової саморегуляції економіки. При цьому А.Сміт покладався на розсудливість, бережливість і піклування про власну репутацію учасників ринку. Але, на жаль, саме у цьому і полягає хибність його доктрини.

Глибина економічної кризи, що розпочалася у 2008 р. і визначена як один з найбільших провалів в історії капіталістичної економіки, піднімає цілий ряд проблем довгострокового характеру, які за своєю суттю не є суто економічними і стосуються всієї соціально-економічної системи. На думку багатьох економістів, політекономів і економічних соціологів, наявність цієї кризи можна пояснити, якщо при аналізі економіки врахувати історичні, соціологічні та інституціональні фактори.

Радикальний економіст Дункан Фоулі назвав явище, з яким пов'язана криза наших днів, «помилкою Адама» (Адама Сміта). Уявлення про те, що економіку можна відокремити від суспільного життя і що ринкова система, яка базується на особистому користолобстві, може збігатися з моральними потребами суспільства, є помилкою як інтелектуального, так і морального плану. За Д.Фоулі, не вірною є ідея, що економічну сферу життя, у якій прагнення досягнення егоїстичних інтересів реалізує об'єктивні закони і приносить користь суспільству, можливо відокремити від інших сфер суспільного життя, у якому прагнення забезпечення егоїстичних інтересів є сумнівним з моральної точки зору [8].

Дедалі більше країн усвідомлюють неспроможність економіки «миттєвого зиску» забезпечити стабільність і сталий розвиток на регіональних і глобальному рівнях. Закон самоорганізації, що спирається на конкурентні відносини, диктує

необхідність використання найвигідніших у прибутковому сенсі технологій, незалежно від їх безпечності, при цьому заходи запобігання техногенним катастрофам неминуче запізнюються, це наразі очевидно на прикладі атомної енергетики та хімічної промисловості.

Зміни у господарюванні й сприйнятті світу.

У доісторичний період за характером взаємодії з природним середовищем людина мало чим відрізнялася від популяцій інших ссавців. У процесі накопичення генетичної та культурної інформації й виникнення мови як засобу її передачі людина вдосконалювала технології для захисту від зовнішніх впливів. Згодом, постійно збільшуючи кількість представників свого виду, людина виходить за межі природних кордонів свого існування. Вона стає космополітом, порушуючи один із законів біосфери – закон ареалу поширення виду, при цьому витісняючи з зони впливу свого ареалу інші види.

З появою перших сільськогосподарських спільнот 10-12 тис. років тому людина стає менш залежною від біосфери. Змінюються її ідеологічні погляди на себе, а також на світ навколо. Вся історія сільськогосподарських цивілізацій – це процес експансії та руйнування дикої природи, винищення лісових екосистем (залісеність суходолу з часів неоліту і до 1800 р. скоротилася, за різними оцінками, у 2-3 рази і ця тенденція продовжується), надмірного навантаження на ґрунти і деградації їх родючих шарів. Активний розвиток міст закладає основу формування держав і сприяє прискоренню технологічного прогресу. Освоєння нових земель започатковує процеси глобалізаційного обміну технологічними досягненнями і рятує від продовольчої кризи на перенаселених територіях. Здобуваючи незалежність від навколишнього середовища, людина поступово починає відчувати себе його господарем.

Конкурентна боротьба за виживання людського виду у системі біосфери поступово замінюється конкурентною боротьбою всередині виду. Закон конкурентної взаємодії був відкритий Ч. Дарвіном у період «дикого» вільного ринку і його риси були приписані конкурентній боротьбі у біоті.

Насправді ж у природних біологічних видів немає такої жорсткої нерівності між особинами одного виду, як у людському суспільстві. Згідно теорії біотичної регуляції навколишнього середовища (В.Г.Горшков, 1995 р. [3]), конкурентна взаємодія у біоті - це механізм стабілізуючого відбору, який забезпечує збереження генотипу виду протягом тривалого періоду часу – мільйонів років. Це процес збереження геному, тобто цілого виду, а не боротьба за існування й виявлення найсильнішого.

Все, що відбувається зараз з людським суспільством, за своєю суттю є відображенням ос-

новного закону життя, конкурентної взаємодії, але спрямованої не на стабілізаційний відбір, а трансформованої у ринкову систему з гіпертрофованим економічним зростанням, що супроводжується зростанням чисельності населення і деформацією соціальних структур.

Спрямування людини на конкурентну взаємодію в умовах виникнення нових форм природокористування і нових стосунків між людьми трансформувалося у деформований процес, метою якого є прагнення будь-що підвищити свій престиж. Конкурують між собою окремі люди, цілі країни, прагнення бути першим чи найсильнішим на глобальному рівні виливається у такі спотворені форми конкурентної взаємодії, як економічні війни корпорацій чи гонка озброєнь.

Медична статистика різних країн свідчить, що разом з тим відбувається активне зростання числа генетичних захворювань, постійне зниження якості генофонду людства.

Деякі письмові свідчення стверджують, що внаслідок конкурентної боротьби за виживання і за території знищуються відсталі у розвитку популяції людей, а прогресивні переможці несуть їм освіту, технології, краще життя. Проте реалії розвитку суспільства свідчать про зникнення або присвоєння войовничими переможцями багатьох досягнень минулих цивілізацій.

У пошуках виходу. Усвідомлюючи хибність сучасних ідеологічних доктрин, дедалі більше держав переходять до використання методів стратегічного планування з встановленням науково обґрунтованих довгострокових цілей розвитку регіонів на основі врахування суспільно-географічних, соціально-економічних, природно-господарських та інших їхніх особливостей. Саме на основі цього усвідомлення виникла потреба у формуванні нових підходів у світосприйнятті, ці підходи заклали підвалини концепції сталого (збалансованого) розвитку.

У природному світі існує не тільки конкурентна боротьба. Є ще явища симбіозу, взаємодії та співіснування між живими організмами. Є приклади високоорганізованих соціальних систем у колоніях бджіл, мурах, термітів (до речі, ці комахи

вміють регулювати свою чисельність залежно від нагальних потреб і запасів ресурсів). Мурахи об'єднуються з тлею, щоб мати молоко, бережуть її й доглядають. Пінгвіни туляться один до одного під час морозів і діляться теплом. Але є ще й лемінги, у яких, за однією з гіпотез, є схильність до колективного самогубства.

Внаслідок хаотичної і безконтрольної, спочатку сільськогосподарської, а потім промислової експансії, керуючись підходами інструменталізму і ідеологією технологічного модернізму, сучасне суспільство споживання наносить непоправну шкоду біосфері. Хижацьке винищення лісів, масштабний техногенний вплив на атмосферу, водні системи, ґрунти, скорочення ландшафтного, зокрема біотичного різноманіття призводить до неконтрольованих змін у світовому географічному просторі, до жорсткої глобальної екологічної кризи, довгострокові наслідки якої непередбачувані.

За допомогою досягнень науки і техніки людина здатна досягти багато чого. Дистанційні дослідження Землі, інноваційні комп'ютерні програми, нові технології в геодезії і картографії дають можливість краще пізнати і зрозуміти той світ, у якому ми живемо. Інновації у медицині допомагають зберегти і покращити якість життя. Розумне використання нових наукових відкриттів, знань, накопичених людством протягом віків, при толерантному ставленні до різних джерел можуть допомогти людині піднятися на новий, вищий рівень свідомості, якщо вона буде керуватися творчими цілями Збереження Життя і поваги до нього. Якщо ж розвиток людського суспільства і далі буде мотивований жагою до наживи і невіглаством, якщо не зупиниться його експансія і руйнування біосфери, екологічна криза може перерости у глобальну катастрофу, внаслідок якої на Землі може не залишитися умов, придатних для життя багатьох організмів і для життя самої людини. У такому разі ми мало чим відрізнятимемося від лемінгів.

Роздумуючи над значенням доповідей Римському клубу, Еріх Фромм підтримав духовний підхід до вирішення глобальних проблем. Зокрема він відмітив: «Вперше в історії фізичне виживання залежить від радикальних змін людського серця» [7].

1. *Алексеев В.* Христианство и экологический кризис // Путь богопознания. – 2000. – № 1.
2. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. – М., 1972, – С. 40.
3. *Горшков В.Г.* Физические и биологические основы устойчивости жизни. – М.: ВИНТИ, 1995. – XXVIII. - 472 с.
4. *Горшков В.Г., Макарьева А.М.* Биотическая регуляция окружающей среды. 2001-2010. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.bioticregulation.ru/index_r.php
5. *Лосев К.С.* Мифы и заблуждения в экологии. – М.: Научный мир, 2010. – 224 с.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році. - К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2011. - 254 с.
7. *Фромм Э.* Иметь или быть? – М., 1990. – С. 18.
8. *Foley K. Duncan. Adam's Fallacy: A Guide to Economic Theology* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2006), XIII.